

Комісарчук Р.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗРОБКИ

У статті визначені окремі складники вчення про криміналістичну технологію, на основі якого можна виробити комплекс науково обґрунтованих практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності діяльності з виявлення, розслідування та попередження злочинів. Вказану проблему потрібно розглядати через людину, через її мислення, що породжує проблему формування і трансляції практичного і теоретичного знання, що є вкрай актуальною. Її вирішення пов'язане з оновленням способів роботи зі знанням, яке повинно бути «вирощене» в різних сферах практики, в т.ч. криміналістичної. Без зміни принципів роботи зі знанням у практиці проблема відтворення в суспільстві цінностей теоретичного знання і теоретичного мислення вирішена бути не може. Адже наука мислення є важливою частиною знань, що дає змогу зрозуміти, яким чином у нашій підсвідомості формуються різні деструктивні програми, які в різних сферах діяльності формують свої технології.

Криміналістика, формуючи засоби для боротьби зі злочинністю через трансляцію різних галузевих наукових знань, вимагає багатоаспектного пізнання в масштабах технології боротьби зі злочинністю і, відповідно, як цілісної теорії й практики. Але це можливо здійснити лише за допомогою мислення, криміналістичного мислення. У мисленні розум користується зразками (образами). Зразок – це ланцюжок образів або алгоритм дій, згідно з яким ми діємо в тій чи іншій ситуації, що формує відповідну технологію діяльності. Отже, одним із засобів формування та реалізації технології виступає мислення. Відповідно, криміналістичної технології – криміналістичне мислення. Криміналістичне мислення включено безпосередньо в діяльність з виявлення, розслідування та попередження злочинів, що дає підставу розглядати його з двох позицій: практичного криміналістичного мислення; теоретичного криміналістичного мислення.

Мислення, що включене безпосередньо в практичну діяльність, більш складне, ніж теоретичне, оскільки генетично первинне щодо нього. Для того щоб здійснити діяльну розшифровку мислення, потрібно визначити методи його дослідження.

Ключові слова: загальна теорія криміналістики, вчення про криміналістичну технологію, об'єкт криміналістики, мислення, криміналістичне мислення, методи дослідження криміналістики.

Постановка проблеми. Потреби практики в наукових даних психології визначаються тим, що весь процес розслідування злочинів відрізняється насиченістю й великою інтенсивністю міжособистісних контактів, взаємодії, підвищеною конфліктністю і т.д. Тому наукове забезпечення практики боротьби зі злочинністю з метою її оптимальної організації та ефективного здійснення може і повинно будуватися на міждисциплінарній основі.

У вітчизняній психології можна вважати загальноприйнятим сформульоване на підставі поглядів С.Л. Рубінштейна [8] розуміння мислення як процесу пізнавальної взаємодії суб'єкта з дійсністю, що характеризується її опосередкованим та узагальненим відображенням. Мислення як один з рівнів психічного відображення також, як і всі психічні процеси взагалі, є стороною,

аспектом, внутрішнім планом діяльності, виконуючи стосовно діяльності загалом когнітивну і регуляторну функції [6, с. 215].

Стосовно проблеми психологічного вивчення мислення важливо підкреслити, що мислення – це не якась реальність, незалежна від діяльності, і не якась особлива діяльність, а аспект будь-якої діяльності, її сторона. Вивчати мислення ми можемо лише в діяльності (або ширше, у будь-якій осмисленій поведінці людини), що вимагає насамперед розробки методів дослідження мислення в практичній діяльності, уточнення предмету дослідження у зв'язку з результатами осмислення вже накопиченого емпіричного матеріалу. Це більш ніж правомірно, оскільки, як показує історія вивчення мислення, методи його вивчення завжди були тісно пов'язані з вихідними теоретичними уявленнями про предмет дослідження.

Наприклад, методичні принципи вивчення мислення С.Л. Рубінштейна впливають з його методологічного принципу єдності свідомості і діяльності [8]. Справедливим є також зворотне твердження. Побудовані на підставі апіорних теоретичних уявлень про природу і будову мислення методи його вивчення дають змогу дослідникам, які їх застосовують, бачити в розумовому процесі закономірності, що, як правило, не суперечать цим уявленням. Щоб вийти з-під влади цього механізму стабілізації психологічних концепцій мислення, очевидно, корисно час від часу звертатися до вихідних уявлень у ході осмислення нових емпіричних даних. Це може допомогти побачити нові сторони предмета криміналістичного дослідження й визначити шляхи розробки методів, спрямованих на їх подальше вивчення в криміналістичному мисленні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У криміналістиці концепції криміналістичного мислення не сформовано, але інтерес до цієї проблеми має давню історію й за часом збігається з появою самої криміналістичної науки [1, с. 3]. Не втрачено інтерес до проблеми і нині.

Наприклад, дослідження криміналістичного мислення здійснювалося в наукових працях таких вітчизняних і зарубіжних учених, як: В.С. Абраменко, Е. Анушат, Т.С. Волчецька, Н.Л. Гранат, Г.Гросс, А.В. Дулов, В.О. Коновалова, О.М. Калужна, М.К. Камінський, Н.І. Клименко, А.Б. Соколов, А.В. Старушкевич, В.В. Степанов, П.А. Шамшиєв, М.П. Яблоков та ін. Однак лише М.К. Камінський, А.Б. Соколов та М.П. Яблоков пропонують створення теоретичної концепції криміналістичного мислення, але автори не розкривають процес мислення суб'єктів розслідування, яке включено безпосередньо в їхню діяльність, що дає нам підставу розглядати його структурні елементи з двох позицій: 1) практичного криміналістичного мислення; 2) теоретичного криміналістичного мислення. Адже мислення, що включене безпосередньо в практичну діяльність, більш складне, ніж теоретичне, оскільки генетично первинне щодо нього. Зазначена проблема пов'язана з тим, що необхідна діяльнісна розшифровка того, як влаштовано і як «живе» мислення в практиці боротьби зі злочинністю.

Для того щоб здійснити діяльнісну розшифровку мислення, потрібно визначити методи його дослідження. **Тому формулювання цілей статті зведено до того, щоб визначити перспективи розробки методів дослідження криміналістичного**

мислення в діяльності із виявлення, розслідування та попередження злочинів (далі – ДВРПЗ).

Виклад основного матеріалу. Методи дослідження мислення – це методи дослідження діяльності, але в особливому аспекті, з особливої точки зору, а саме з метою виявлення в психіці суб'єкта, який здійснює індивідуальну діяльність, динаміки новоутворень, що відображають і регулюють взаємодію суб'єкта з об'єктом.

Пізнавальні новоутворення, що формуються суб'єктом у ході відображення об'єкта й об'єктивовані (що виявляються, включаються) в діяльності, тут – результат власного розумового процесу суб'єкта, а не репродукція теоретичних знань. Позаяк немає жорсткого алгоритму виконання діяльності, робота психічних механізмів саморегуляції не маскується, а зумовлює процеси пізнання і саморегуляції, які носять яскраво виражений продуктивний, творчий характер, що створює за умови розробки відповідних прийомів об'єктивації (виявлення, спостереження, дослідження) вельми сприятливі передумови для вивчення закономірностей мислення. Прикладами таких діяльностей можуть служити і творчість вченого, який відкриває нові закономірності в природі або в розвитку суспільства, і праця кваліфікованого правоохоронця, який знайшов, сформував високопродуктивний спосіб виконання ним технологічних операцій.

Найбільшою мірою описані вище закономірності виражені також і в ДВРПЗ, де процес пізнання суб'єктом не відірваний від його перетворення і для нього, тобто в практичній ДВРПЗ, коли немає необхідності (а часто і можливості) об'єктивації змістових продуктів психічного процесу у вербальній формі для передачі іншим людям.

Психологічний аналіз подібних неалгоритмізованих діяльностей зі складним об'єктом необхідний ще й тому, що в них здійснюється можливість прояву всіх сутнісних властивостей людини як індивіда, суб'єкта діяльності й особистості, особливо в тому разі, коли в процес взаємодії з об'єктом включено і спілкування з іншими людьми. Типовими прикладами подібних діяльностей є діяльність слідчого, оперативника, прокурора, судді, адвоката, спеціаліста та експерта і т.п.

Таким чином, об'єктом психологічного дослідження мислення повинні служити діяльності, основою яких є взаємодія суб'єкта не з модельними формуваннями культури, а з реальним світом.

Важливо також охарактеризувати вказані види діяльності також і з іншого боку, відповідно до

їх рівня психічної регуляції. Мислення саме по собі за визначенням – це вищий рівень психічної регуляції діяльності. Але воно структурно неоднорідне, має низку рівнів – різновидів (наочно-діяльне, наочно-образне і т.д.). Є види діяльності, в основному регульовані на рівні найпростіших сенсорно-моторних механізмів. Інші діяльності вимагають більш високих рівнів регуляції, заснованих на більш складних механізмах опосередкування відображеної реальності.

Форми індивідуальної діяльності, що здійснюються конкретною людиною, розвиваються і у філогенетичному, історичному процесі, і в онтогенезі. Основний напрям їх розвитку і у філогенезі, і в онтогенезі – від більш простих до більш складних форм взаємодії з дійсністю. Для опису історичного розвитку ця загальна схема не зовсім придатна. Її використання ускладнює формування на певних етапах соціального розвитку системи суспільного розподілу праці, що призводить найчастіше до появи збіднених, спрощених видів діяльностей, суб'єкт яких є не цілісним, а одностороннім, неповноцінним, відчуженим.

Разом із розвитком форм взаємодії суб'єктів з дійсністю відбувається і розвиток регулюючих їх психічних механізмів. Детально і послідовно етапи й закономірності процесу онтогенетичного розвитку описані в роботах Ж. Піаже [7]. Навіть приймаючи критику його концепції деякими психологами, що відзначають зайвий логіцизм, недостатнє врахування ролі спілкування дитини з дорослими, постульовану «стихійність» формування інтелекту, можна погодитися з її основними принципами. Насамперед це розуміння розвитку інтелекту як процесу побудови асиміляційних схем у ході взаємодії людини зі світом. Вони відображають реальність через взаємодію з нею і регулюють цю взаємодію. По мірі розвитку йде якісне перетворення операцій, які становлять ці схеми. У разі переходу з однієї стадії розвитку інтелекту на іншу відбувається все більше «збільшення відстаней» і «ускладнення траєкторій» взаємодії. Мислення прагне охопити весь навколишній світ загалом, аж до невидимого і фантастичного [7, с. 108; 2].

Слід підкреслити, що, за Піаже, відмінності між етапами саме якісні, закономірності вищих рівнів не зводяться до закономірностей нижчих. Рефлексивний інтелект вимагає принципово інших форм відображення дійсності, ніж сенсорно-моторне мислення. Для вирішення завдань, елементи яких не представлені в актуальній ситуації, що сприймається через зір, і властивості яких

не дано безпосередньо, потрібні нові форми опосередкування дійсності в мисленні. Нові опосередковані механізми, що розвиваються з ускладненням взаємодії, дають змогу включити в «поле мислення» все більш широку ситуацію дійсності.

Подібним чином, коли ми переходимо від вивчення поведінки людини, яка вирішує завдання, що не впливає з її життєдіяльності, а сформульована експериментатором у наявній тут і зараз ситуації, до закономірностей поведінки в принципово більш складній ситуації професійної діяльності, то ми, безумовно, виходимо на якісно новий рівень регуляції поведінки. Цей рівень можна розглядати як продовження шляху розвитку мислення від механізмів сенсорно-моторного інтелекту, заснованого на відображенні чуттєво даних у безпосередній взаємодії властивостей об'єкта, через вирішення завдань, що вимагають знання закономірних властивостей речей, які базуються на колективному досвіді всього суспільства, із використанням нормованих цим же досвідом схем діяльності щодо більш складних завдань, основною ланкою (елементом) яких є регуляція власної поведінки в багатовимірній і неоднозначній, не описаній теоретично, що має тривалу історію й перспективи розвитку життєвої ситуації.

Можна припустити, що історія інтелекту не закінчується формуванням понятійного, теоретичного, рефлексивного інтелекту, як вважав Піаже, або вербально-логічного, понятійного мислення. Очевидно, його не можна розглядати як ту межу, до якої прагне розвиток психічних механізмів, що регулюють діяльність людини. Мислення дано людині не для того, щоб вирішувати теоретичні завдання. Теоретична діяльність має сенс лише в системі суспільного розподілу праці. Загалом же роль психіки в іншому – регулювати взаємодію людини з реальним світом. Безсумнівно, роль теоретичної діяльності в суспільстві також, як і роль теоретичних, спрямованих на пізнання емансипованих від ситуативності й суб'єктивності властивостей дійсності, аспектів діяльності індивіда, велика. Але теоретичні знання потрібні суспільству для здійснення громадської практики, конкретній людині – для її реальної практичної діяльності. Навряд чи теоретичне мислення має більш високий рівень порівняно з мисленням «практичним», як щось надбудоване над ним.

Теоретичне мислення, теоретичні знання включаються в систему регуляції індивідуальної діяльності людини, причому включаються не безпосередньо, а будучи опосередковані

індивідуальним досвідом самостійної побудови власних способів діяльності на основі розуміння взятих з теорії діяльнісних схем, на основі викладу в своїх «суб'єктивних алфавітах» виявлених чуттєво сприйнятих проявів об'єктивних властивостей об'єкта. Відбувається творчий процес «перекладу», «перекодування» викладених на мові формальних понять загальних теоретичних знань на власну мову перетворюючої дії й чуттєвого сприйняття.

Отже, теоретичне мислення включається як підсистема, як елемент у більш складну систему практичного мислення (або, точніше, «мислення взагалі») і відноситься до неї, по суті, як частина до цілого, як підсистема до системи.

З усього вищезазначеного можна зробити цілком конкретний висновок.

Досліджуючи мислення в реальній, практичній діяльності суб'єкта, ми не вивчаємо якесь особливе «практичне мислення». Подібні дослідження не можна вважати чимось таким, що доповнює основну лінію загальнопсихологічних досліджень «мислення взагалі», що ґрунтуються головним чином на практиці лабораторного дослідження штучних завдань або на навчальній практиці засвоєння теоретичних знань. Тільки вивчаючи людину в її реальній діяльності, ми можемо вийти на більш загальні закономірності складних актів її поведінки, що розгортаються протягом тривалих проміжків часу і включених у загальний процес життєдіяльності людини, на пізнавальні механізми, що відображають незрівнянно більш складні життєві ситуації, в яких діє вона як цілісна особистість.

Принцип суб'єктності у вивченні психології розумового процесу, якому велику увагу приділяв А.В. Брушлинський [4], на наш погляд, найбільш повно реалізується в дослідженнях мислення, що проводяться під керівництвом Ю.К. Корнілова [5]. У них мислення вивчається не в штучних лабораторних завданнях, а як єдина сукупність продуктивних пізнавальних, регулятивних і комунікативних компонентів реальної практичної діяльності людини, яка, своєю чергою, може бути зрозуміла тільки як штучно виділена частина загального процесу життєдіяльності суб'єкта. Саме в таких умовах стає очевидним той факт, що ситуацію, яка осмислюється в ході розумового процесу, правомірно розглядати тільки як реальність, вибудовану самим суб'єктом розумового процесу. Фактично можна вести мову про вихід на новий системний рівень регуляції діяльності людини, закономірності якого не виводяться із

закономірностей регуляції вирішення даних «тут і зараз» завдань, навіть якщо властивості їх елементів подані не в чуттєвій, наочній, а в понятійній формі.

Саме такі закономірності виявляються під час дослідження мислення в лабораторних умовах. Закономірності цього вищого рівня не виводяться повністю із механізмів подолання поведінкової ситуативності за рахунок свідомої регуляції діяльності, що ґрунтується на рефлексивному пізнанні себе, своєї поведінки й факторів, що його визначають. Процес цього усвідомлення відбувається всередині побудови діяльності, залежить від ролі спілкування, включеного в цю діяльність, і більшою мірою від спілкування з приводу діяльності, що сама по собі потребує психологічного аналізу.

Проблема полягає і в тому, що сам процес рефлексивного усвідомлення своєї діяльності не властивий професіоналам, а культура не дає і не може дати їм категоріального апарату для такого усвідомлення через індивідуалізованість діяльності й конкретність її умов.

Про те, що більш високий рівень психічної регуляції діяльності справді існує, але досі не досліджений, свідчить, зокрема, те безпомічне становище, в якому опинилася психологічна наука перед вимогами практики дати обґрунтовані рекомендації щодо оптимізації складних, інтелектуально насичених форм практичної діяльності, з відбору та навчання включених в них людей [3, с. 397]. Характерний приклад – проблема психічних властивостей, необхідних для успішної діяльності слідчого. Натепер мало хто дотримується «теорії рис», але також майже ніхто не сумнівається, що є люди, більш-менш здібні до слідчої діяльності (розслідування злочинів).

Якщо відволіктися від усього різноманіття мотиваційних, соціальних, ситуативних й інших чинників, що визначають успішність розслідування, все одно залишиться щось, що дає змогу успішно працюючому слідчому бачити, розуміти в слідчій ситуації те, що не бачить, не розуміє менш успішний слідчий, і відповідно до цього діяти, чинити більш доцільно. Це щось відносно незалежне від об'єкта, щодо якого він докладає організаторських здібностей і визначає швидкість входження успішного слідчого в нову посаду, здатність швидко розібратися в ситуації, встановити потрібні відносини з працівниками, виробити адекватний стиль розслідування. Фактично ми тут стикаємося з більш високим рівнем організації психічних механізмів, що регулюють діяльність.

На питання про психологічні механізми, що лежать в основі організаторських здібностей, сучасні концепції мислення й інтелекту відповіді дати не можуть. В емпіричних дослідженнях також уже дати не можуть. На прикладі емпіричних досліджень уже показано, що результати тестів, які визначають рівень інтелекту, або не корелюються з успішністю розслідування, або ж виявляють криволінійну залежність, відповідно до якої з успішністю пов'язаний середній рівень того, що вимірюють ці тести.

Висновки. На підставі викладеного можна зробити висновок, що дослідження практичного криміналістичного мислення в ДВРПЗ відкриває перспективи виявлення нових закономірностей психічної регуляції більш масштабних діяльнісних утворень, ніж ті, які вдається змоделювати в криміналістичній теорії. Відповідно, потрібно розробляти систему методів вивчення мислення в практичній ДВРПЗ, яка дасть змогу включити методи, що дозволять описати процесуальні та змістові аспекти криміналістичних форм мислення – практичної та теоретичної.

Список літератури:

1. Gross G. Kriminalpsychologie. Graz, 1898, 1905.
2. Hoffmann J. Die Welt der Begriffe: Psychologische Untersuchungen zur Organisation des menschlichen Wissens. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1986. 172 s.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. Москва : изд-во МГУ, 1980. 416 с.
4. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. Москва: изд-во ИПРАН, 1994. 109 с.
5. Корнилов Ю.К. Психология практического мышления : монография. Ярославль : ДИА-Пресс, 2000. 212 с.
6. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука 1984. 444 с.
7. Пиаже Ж. Психология интеллекта. Избранные психологические труды. Москва : Просвещение, 1969. 660 с.
8. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. Москва : АН СССР, 1958. 147 с.

Komisarchuk R.V. RESEARCH METHODS OF CRIMINALISTIC THINKING IN PRACTICAL ACTIVITY: DEVELOPMENT PROSPECTS

The article identifies some components of the doctrine of forensic technology on the basis of which it is possible to develop a set of scientifically substantiated practical recommendations for improving the effectiveness of activities in the detection, investigation and prevention of crimes. This problem must be considered through the person, because of his thinking, which gives rise to the problem of formation and translation of practical and theoretical knowledge, which is extremely relevant. Its solution is related to the renewal of ways of working with knowledge, which must be "grown" in different spheres of practice, incl. forensic. Without changing the principles of working with knowledge in practice, the problem of reproduction in society values of theoretical knowledge and theoretical thinking can not be solved. After all, the science of thinking is an important part of knowledge, which allows us to understand how different destructive programs are formed in our subconscious, which in different spheres of activity, shape their technologies.

Forensic science, while shaping the means of combating crime through the broadcasting of various industry-specific scientific knowledge, requires a multidimensional knowledge of the scale of crime-fighting technology and, accordingly, of holistic theory and practice. But, this can only be done through thinking, forensic thinking. In thinking, the mind uses patterns (images). An example is a chain of images or an algorithm of action according to which we act in a particular situation, which forms the appropriate technology of activity. Therefore, one of the means of technology formation and implementation is thinking. Accordingly, forensic technology is forensic thinking. Forensic thinking is directly involved in crime detection, investigation and prevention activities, which gives grounds to consider it from two perspectives: practical forensic thinking; theoretical forensic thinking.

Thinking that is directly involved in practical activity is more complex than theoretical because it is genetically primary to it. In order to carry out the activity of thinking, it is necessary to define the methods of its research.

Key words: *general forensics theory, doctrine of forensic technology, object of forensic science, thinking, forensic thinking, research methods of forensic science.*